

УДК 339.5
JEL: F01; F29; F42; O19
DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2022-2-4-9>

КЛАСТЕРИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ В МІЖНАРОДНІЙ СПІВПРАЦІ

©2022 БОХАН А. В.

УДК 339.5
JEL: F01; F29; F42; O19

Бохан А. В. Кластери екологічної дипломатії в міжнародній співпраці

У статті розглянуто актуальні питання розвитку кластерів екологічної дипломатії в контексті міжнародної співпраці. Визначено необхідність формування нового механізму економічного розвитку з урахуванням політики екологічної безпеки, зміни формату переговорів, диверсифікації еколого-економічної діяльності та інституційного потенціалу. Погіршення стану навколишнього природного середовища та ресурсного забезпечення викликає стурбованість людства, що вимагає створення економічних і глобальних правил взаємодії країн. Екологічний фактор впливає на трансформацію міжнародних економічних відносин, конкурентні відносини, ринкові переваги, потенціал країн та їх спроможність розвивати співпрацю на засадах кластерних формувань. Систематизовано сучасні підходи до багатосторонньої екологічної дипломатії. Запропоновано розглядати кластери екологічної дипломатії за принципами: багатосторонності, взаємодії та взаємопов'язаності сфер діяльності. Доведено, що роль кластерів екологічної дипломатії буде зростати, а їх функціонування сприятиме: еколого-економічній співпраці дипломатичних представництв різних країн; обміну досвідом між дипломатами щодо нових моделей контактів у сфері екологізації міжнародної економічної діяльності. Застосування системного принципу до кластеризації охоплює актуальну проблематику в розв'язанні глобальних проблем. Розвиток екологічної дипломатії в Україні є перспективним напрямом, але поки супроводжується відсутністю комплексного підходу до механізмів її запровадження на ідеологічному, політичному, законодавчому, інституційному й організаційному рівнях. Екологічна дипломатія є напрямом системної та інтегрованої дипломатичної діяльності в генеруванні нового рівня представлення та захисту еколого-економічних інтересів країн та інших суб'єктів міжнародної взаємодії, орієнтованих на прогресивні механізми трансформації глобальних викликів в якісно нові можливості збалансованого розвитку й екологічної безпеки суспільства.

Ключові слова: екологічна дипломатія, глобалізація, кластер, мережева взаємодія, міжнародна економічна діяльність.

Рис.: 1. **Бібл.:** 15.

Бохан Аліна Василівна – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри світової економіки, Державний торговельно-економічний університет / Київський національний торговельно-економічний університет (вул. Кіото, 19, Київ, 02156, Україна)

E-mail: a.bokhan@knu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6279-4374>

Researcher ID: <https://publons.com/researcher/2226264/alina-bokhan/>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56607367700>

UDC 339.5
JEL: F01; F29; F42; O19

Bokhan A. V. Clusters of Ecological Diplomacy in Terms of International Cooperation

The article considers topical issues of development of clusters of ecological diplomacy in the context of international cooperation. The author determines the need to form a new mechanism of economic development, taking into account the policy of ecological security, changes in the format of negotiations, diversification of ecological and economic activity, and institutional potential. The deterioration of the environment and resource support is of concern to humanity, which requires the creation of economic and global rules of interaction between countries. The ecological factor affects the transformation of international economic relations, competitive relations, market advantages, the potential of countries and their ability to develop cooperation on the basis of cluster formations. The current approaches to multilateral ecological diplomacy have been systematized. It is proposed to consider clusters of ecological diplomacy according to the following principles: multilateralism, interaction and interconnectedness of spheres of activity. It is proved that the role of clusters of ecological diplomacy will grow, and their functioning will contribute to: ecological and economic cooperation of diplomatic missions of different countries; exchange of experience between diplomats on new models of contacts in the sphere of ecologization of international economic activity. Applying the system principle to clustering covers topical issues in solving global problems. The development of ecological diplomacy in Ukraine is a promising direction, but so far it is accompanied by the lack of an integrated approach to the mechanisms of its implementation at the ideological, political, legislative, institutional and organizational levels. Ecological diplomacy is the direction of systemic and integrated diplomatic activity when generating a new level of representation and protection of ecological and economic interests of countries and other subjects of international cooperation, oriented to progressive mechanisms for transforming global challenges into qualitatively new opportunities for balanced development and ecological security of society.

Keywords: ecological diplomacy, globalization, cluster, network interaction, international economic activity.

Fig.: 1. **Bibl.:** 15.

Bokhan Alina V. – D. Sc. (Economics), Associate Professor, Professor of the Department of World Economy, State University of Trade and Economics / Kyiv National University of Trade and Economics (19 Kyoto Str., Kyiv, 02156, Ukraine)

E-mail: a.bokhan@knu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6279-4374>

Researcher ID: <https://publons.com/researcher/2226264/alina-bokhan/>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56607367700>

Глобальна вимірність політичних та економічних процесів є свідченням їх взаємозалежності від ряду проблем, що пов'язані з наростанням кризи соціального, екологічного, кліматичного та пандемічного характеру. Виявлення й упередження факторів вразливості в цих сферах зумовлює необхідність спільних зусиль країн, екологічної дипломатії, застосування міжнародного екологічного права, збереження навколишнього природного середовища й активізації дій в інтересах сталого розвитку. В дослідженні «The Sustainable Development Goals Report 2021» [1] було констатовано, що пандемія стала ще одним випробуванням для і без того нестабільних багатосторонніх і глобальних партнерств. Експерти вважають, що економіка поступово відновлюватиметься, а темпи економічного зростання в більшості країн мають повернутися до рівня допандемічного у 2022–2023 рр. Але наслідки пандемії вже спричинили боргову кризу в країнах світу, що обмежило їх маневри у сферах: бюджетування, економіки, охорони здоров'я, екології, соціального захисту населення, бізнесу, туризму, інновацій та ін.

У зв'язку з цим на порядку денному розвитку міжнародного діалогу надважливим є консолідація, безпека, дипломатія, зміна конструкту переговорів, удосконалення механізмів функціонування інституцій і форматів мережевого співробітництва в екологічній сфері діяльності.

Сучасні наукові дослідження з питань екологізації міжнародних економічних відносин розглядаються вітчизняними вченими (С. Глібова Ю. Присяжнюк, А. Трофимчук, А. Цибуляк [2–4]) та зарубіжними дослідниками (М. К. Tolba, К. Dorsey, W. R. Moomaw, R. R. Bhandary, L. Kuh, P. Verkooyen [5–7]) у різних контекстах: екологічної політики, економічної дипломатії, екологізації міжнародної торгівлі, ресурсно-екологічної взаємозалежності країн.

Наведена наукова тематика є міждисциплінарною, багатогранною та спонукає до аналізу різних концепцій її розуміння з огляду на напрями екологізації міжнародних економічних відносин, важливість нового економічного мислення та посилення екологічних акцентів у проектах міжнародного співробітництва між країнами з використанням дипломатичних можливостей.

Метою статті є представлення особливостей формування кластерів екологічної дипломатії в міжнародній співпраці в контексті сучасних теоретико-практичних підходів, які набувають значення в розв'язанні глобальних проблем.

У статті застосовано такі методи, як: теоретичне узагальнення, аналіз, синтез, порівняння. Це забезпечило відповідну логіку розкриття проблематики, а також її науково-теоретичне та практичне поглиблення в контексті нових авторських підходів.

Сучасний етап розвитку людства характеризується зростаючою стурбованістю станом навко-

лишнього природного середовища та ресурсного забезпечення життєдіяльності суспільства. Екологічна проблематика має свою специфіку через інтернаціоналізацію, що вимагає створення нових економічних і глобальних правил взаємодії країн. У цьому контексті генерування пропозицій відбувається на рівні країн G7/G20, які виступають багатосторонніми й авторитетними форумами для розвитку екологічної дипломатії. Зокрема, Європейська комісія також посилює участь в екологічних ініціативах G7/G20 шляхом поширення інформації, діалогу та участі в проектах ефективного використання ресурсів, розвитку економіки замкненого циклу, «зеленого» фінансування (наприклад, мережева співпраця охоплює компанію Adelphi, GIZ International Services, Інститут європейської екологічної політики, незалежних експертів). З урахуванням дій G7/G20 екологічного спрямування, діяльності країн – членів ЄС і сфери їх спільних інтересів визначаються можливості для дипломатичних зусиль [8]. Адаже вразливість прояву глобальних проблем так чи інакше стосується й економічно розвинених країн. Так, у 2020 р. унаслідок пандемії показники розвитку були негативні: кількість людей, які потерпали від голоду, зросла на 70–161 млн; відсутність доступу до електроенергії охопило 759 млн осіб; обсяг промислового виробництва скоротився на 6,8%; кількість авіапасажирів у світі зменшилась до 1,8 млрд осіб (для порівняння у 2019 р. – 4,5 млрд); туристичні потоки становили 381 млн осіб (у 2019 р. – 1,5 млрд) [1].

Трансформаційний етап міжнародних економічних відносин під впливом екологічного фактора свідчить про те, що конкурентні переваги будуть вибудовуватися з огляду спроможності країн до розвитку різних форм співпраці.

Саме тому актуальності набувають кластерні формування, де відносини між їх учасниками будуються на основі: прозорості, кооперації, довіри, синергії, довгострокових угодах. Терміни «утрупування», «мережі», «кластери» все частіше використовують у сфері багатосторонньої екологічної дипломатії [9].

Кластер є важливим інструментом міжнародних економічних відносин як активатор дій країн і ринкових учасників на різних щаблях охоплення (національному, регіональному, міжнародному). Він є також прогресивним механізмом концентрації міжнародної сили, капіталу, ресурсів, інвестицій тощо, що може допомагати в розв'язанні ряду міжнародних проблем. Автор ідеї «кластера» М. Портер, запроваджуючи цей термін у своїй праці «The Competitive Advantage of Nations», визначав його як своєрідну мережу (в географічній концентрації) співпраці та взаємодії різних взаємопов'язаних компаній, які надають значні можливості для стимулювання економічного розвитку та зміцнення конкурентоспроможності [10].

Дослідники О. Солвелл, М. Уілямс вважають, що метою кластера як метаорганізації є утворення певної спільноти, в процесі розвитку якої має бути накопичено такі компоненти: 1) «рівень довіри» як нова спроможність до нової генерації співпраці та партнерства; 2) «рівень ідентичності» як передумова для формування спільноти; 3) «рівень структурування відносин» через налагодження мережних зв'язків (влада, політики, дипломати, бізнесмени, науковці, інститути, організації); 4) «рівень постійної взаємодії» як основа для мережних взаємовідносин у процесі реалізації проектів [11].

Прикладом кластерного співробітництва є «Маніфест кластеризації країн ЄС», «Європейський кластерний Меморандум», «Європейська кластерна обсерваторія». Кластерний підхід може застосовуватися в різних сферах діяльності. Наприклад, вчені Л. Ранета, М. Куничка застосували кластерний аналіз при дослідженні взаємозв'язку економічної дипломатії з експортними потоками. Доведено, що позитивний ефект варіюється залежно від груп країн [12].

Зокрема, у сфері досліджень екологічної діяльності науковий інтерес становить ідея зарубіжної дослідниці К. Блізницької, яка запропонувала поділити багатосторонню екологічну дипломатію на п'ять інституціональних кластерів, кожен з яких побудований навколо певних глобальних проблем: 1) кластер кліматичної дипломатії; 2) кластер озонової дипломатії; 3) кластер збереження біорізноманіття; 4) кластер хімічних конвенцій; 5) кластер охорони морів і океанів. У даному підході «кластер» – це набір

пов'язаних у той чи інший спосіб угод (конвенцій), міжурядових і міжнародних організацій. Автор цього підходу вважає, що всі кластери перетинаються один із одним, і тому встановити чіткі межі між ними неможливо через природну пов'язаність проблем. А це, своєю чергою, породжує політичні труднощі щодо розмежування компетенцій і сфер відповідальності країн [13].

Вважаємо, що роль кластерів екологічної дипломатії буде зростати, а їх функціонування сприятиме: співпраці дипломатичних представництв різних країн у контексті еколого-економічних ініціатив (медіальний тип кластера); обміну досвідом між дипломатами щодо нових моделей контактів у сфері екологізації міжнародної економічної діяльності (латеральний тип кластера).

Застосовуючи такий підхід, доцільно під поняттям «кластер» розуміти сукупність типів мережних взаємодій міжнародних суб'єктів, які мають певну домінанту в способах їх вираження: суб'єктну (ідеї, наміри, дії, взаємодії, реакції, рішення) й об'єктну (види, типи, рівні та сфери діяльності), в яких присутні екологічні складові. Якщо розглядати особливості екологічної дипломатії, то кластеризацію пропонуємо здійснювати за двома принципами: багатосторонності взаємодії та взаємопов'язаності сфер діяльності (рис. 1).

Дотримання принципу «багатосторонності взаємодії» передбачає створення різних видів кластерів екологічної дипломатії за певними цілями:

- ✦ *екоконвенційні* (передбачає розвиток співпраці між країнами та іншими суб'єктами міжнародного права щодо регулювання їх відносин на

Рис. 1. Властивості кластера в розвитку багатосторонньої екологічної дипломатії

Джерело: авторська розробка.

основі взаємних прав та обов'язків у сфері природоохоронних конвенцій (наприклад, це відбувається під егідою Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), Генеральної Асамблеї ООН з питань навколишнього середовища; Управління з питань довкілля, житла та землекористування Європейської економічної комісії ООН, Комітету з екологічної політики Європейської економічної комісії ООН);

- ✦ *еконпрограми* (орієнтовані на дипломатичну підтримку зацікавлених суб'єктів міжнародної діяльності щодо участі в екологічних програмах і проєктах (наприклад, Глобальна система екологічного моніторингу, Всесвітня кліматична програма, Глобальний екологічний фонд);
- ✦ *екоінституційні* (об'єднання зусиль спільнот у контексті діяльності різних міжнародних організацій, інституцій, конференцій, самітів, форумів, нарад та інших форм участі міжнародних суб'єктів, країн і дипломатичних представництв у розв'язанні глобальних екологічних проблем). Наприклад, це взаємодія інституцій щодо еколого-економічної проблематики: Комітет торгівлі та навколишнього середовища СОТ, Міжнародний банк розвитку і реконструкції (IBRD), Міжнародна спілка охорони природи і природних ресурсів, Організація економічного співробітництва і розвитку (OECD), Міжнародне агентство з атомної енергетики (IAEA) та ін.);
- ✦ *екополітичні* (удосконалення державою національної стратегії екологічного розвитку, відображення її у програмах реалізації з боку уряду, залучення до цих процесів структурних підрозділів міністерства закордонних справ; узгодження цілей внутрішньої та зовнішньої екологічної дипломатії країни). Наприклад, для України важливо, аби Міністерство закордонних справ України, Міністерство екології та природних ресурсів України, Міністерство економіки України й інші міністерства розвивали комунікацію між собою щодо інформаційної підтримки як національних, регіональних, так і міжнародних проєктів екологічного спрямування;
- ✦ *екоініціативні* (проведення дипломатичними представництвами за кордоном екологічних заходів у межах наданих повноважень і норм міжнародного права; проявлення інтересу до екологічної тематики у форматі міжнародного діалогу);
- ✦ *екоконтактні* (засвідчення намірів, планів і дій дипломатичного корпусу щодо популяризації екологічної культури у відносинах з іншими країнами; налагодження ділових контактів еколого-економічного напрямку, вияв-

лення природно-екологічного потенціалу консульських округів; відображення екологічних завдань у політиці функціонування асоціацій дипломатів).

Принцип «взаємопов'язаності сфер діяльності» передбачає врахування екологічних компонентів в інших видах дипломатії з урахування цілей:

- ✦ *масштабу охоплення* (екологічна дипломатія, що спрямована на координацію та стимулювання контактів за територіальним охопленням: національний, регіональний, міжрегіональний, транскордонний, міжнародний, глобальний);
- ✦ *секторального формату* (відображає специфіку реалізації завдань екологічної дипломатії у взаємопов'язаності із іншими видами дипломатії у сфері ресурсного забезпечення: економічної, енергетичної, продовольчої, комерційної, фінансової та ін.). Наприклад, це можуть бути ініціативи міжнародних організацій, які утверджують принципи «UN Principles of Responsible Investments – UN PRI» та «Equator Principles» на стандартах МФК і Всесвітнього банку (тобто добровільні принципи оцінки екологічних і соціальних ризиків у секторах проєктного фінансування, що розроблені та прийняті в міжнародній банківській системі) [14];
- ✦ *інтегрованої тематики* (об'єднує напрями екологічної дипломатії з огляду виявлення ступеня розвитку природоохоронної й екологічної діяльності в розв'язанні глобальних проблем, у тому числі водозабезпечення, клімат, Арктика). Наприклад, у Нідерландах популяризують ідею водної дипломатії як ніші, яка ця країна може заповнити експертизою з водних ресурсів. Критеріями для «нішевої дипломатії» цієї країни є: надання спеціальних знань, які потрібні для міжнародного рівня взаємодії; довгострокові інвестиції, мережа у відповідній області; визнання існування ніші у формі інституційної відповідальності (з урахуванням цього було створено консорціум по водній дипломатії). «Нішева дипломатія» охоплює діяльність, в якій держава має розвинуту інфраструктуру (контакти, зв'язки), експертизу і потенціал для лідерства щодо конкретного питання;
- ✦ *потенціалу розвитку* (акцент учасників мережі екологічної дипломатії може ставитися на програмах, інформатизації, аналітиці, віртуалізації посольств, інноваціях). Наприклад, Європейське агентство з питань захисту навколишнього середовища (*European Environment Agency – EEA*) координує мережу

- спостереження за довкіллям. До складу агентства входять 33 держави (країни – члени ЄС, Ісландія, Ліхтенштейн, Норвегія, Туреччина, Швейцарія); країни – учасниці Східного партнерства, Середземноморського Союзу, країни Центральної Азії та інші (Канада, США, КНР);
- ✦ *екологічної безпеки* (охоплює дипломатію безпекового пріоритету в екологізації міжнародних відносин). Наприклад, функціонує платформа спільних ініціатив «Навколишнє середовище та безпека» (*Environmental and Security Initiative – ENVSEC*) – партнерство міжнародних організацій: Регіональний екологічний центр для Центральної та Східної Європи, Організація з безпеки та співробітництва в Європі, Програми розвитку ООН, Європейська економічна комісія ООН і Програма ООН з питань навколишнього середовища. Місія ENVSEC спрямована на зміцнення екоспівробітництва між країнами в чотирьох регіонах: Центральної Азії, Східної Європи, Південний Кавказ і Південно-Східна Європа;
 - ✦ *екологічної соціалізації* (комплекс видів дипломатії – наукової, освітньої, культурної, діаспоральної, медійної та іншої, що забезпечують розвиток програм екологізації міжнародного діалогу). Наприклад, це популяризація різних напрямів екологічної дипломатії через функціонування міжнародних дослідницьких центрів (наприклад, *Institute for Environmental Diplomacy and Security – IEDS*), *Center for Environmental Security – CED*); інформаційні центри та платформи для обміну інформацією про стан навколишнього середовища, екологічні конфлікти у світі, міжнародну еколого-економічну кооперацію (наприклад, «Environment, Conflict and Cooperation», «Centre for Climate Change Economics and Policy», «Guardian Environment» та ін.).

Таким чином, необхідність формування кластерів екологічної дипломатії є об'єктивним процесом, що обумовлено практикою міжнародної діяльності. Застосування системного принципу до кластеризації також є доцільним, оскільки всебічно охоплює проблематику розв'язання глобальних проблем.

Для України розвиток екологічної дипломатії є перспективним напрямом діяльності, але можна погодитися з вітчизняними експертами щодо того, що українське законодавство та стратегічні документи (Основні засади (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року», «Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року» та ін.) не містять термінів «екологічна дипломатія», «зелена дипломатія», «дипломатія в екологічній сфері» чи «кліматична дипломатія»

[15]. Відсутність комплексного бачення завдань екологічної дипломатії може призвести до неузгодженості дипломатичних зусиль України, а також позбавити додаткових можливостей у використанні потенціалу кластерів еколого-економічного спрямування.

ВИСНОВКИ

Глобальні виклики та загрози формують нові обриси дипломатії як інструменту міжнародної політики. На цьому фоні екологічна дипломатія постає як напрям системної та інтегрованої дипломатичної діяльності щодо генерування нового рівня представлення та захисту еколого-економічних інтересів країн та інших суб'єктів міжнародної взаємодії, орієнтованих на прогресивні механізми трансформації глобальних викликів в якісно нові можливості збалансованого розвитку й екологічної безпеки суспільства. Застосування кластерного підходу в розвитку екологічної дипломатії має розширити її функціональність та сприяти прогресивним механізмам функціонування світової економіки. ■

БІБЛІОГРАФІЯ

1. The Sustainable Development Goals Report 2021. URL: <https://unstats.un.org/sdgs/report/2021/The-Sustainable-Development-Goals-Report-2021.pdf>
2. Glibova S. Environmental diplomacy as a form of cooperation between international actors URL: <http://conference.nau.edu.ua/index.php/Congress/Congress2020/paper/viewFile/7852/6480>
3. Присяжнюк Ю., Трофимчук А. Інструменти екологічної дипломатії на прикладі Китаю. *Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини»*. 2019. Вип. 46. С. 314–319.
4. Цибуляк А. Г. Фінансовий інструментарій забезпечення міжнародної торговельно-екологічної взаємодії. *Інтелект XXI*. 2017. № 1. С. 29–35. URL: http://www.intellect21.nuft.org.ua/journal/2017/2017_1/4.pdf
5. Tolba M. K. *Global Environmental Diplomacy: Negotiating Environmental Agreements for the World, 1973–1992*. The MIT Press, 2008. 232 p.
6. Dorsey K. *Environmental Diplomacy / Foreign Relations and Foreign Policy, Environmental History*. Oxford Research Encyclopedia of America. Apr. 2016.
7. Moomaw W. R., Bhandary R. R., Kuh L., Verkooijen P. Sustainable development diplomacy: diagnostics for the negotiation and implementation of sustainable development. *Global Policy*. 2017. Vol. 8. Iss. 1. P. 73–81. DOI: <https://doi.org/10.1111/1758-5899.12350>
8. *Umweltdiplomatie im Rahmen von G7/G20 – Stärkung der EU-Position in Umweltfragen* URL: <https://www.adelphi.de/de/projekt/umweltdiplomatie-im-rahmen-von-g7g20-%E2%80%93st%C3%A4rkung-der-eu-position-umweltfragen>
9. Бохан А. В. Екологічна дипломатія в інтерактивній модальності глобалізації : монографія. Київ : КНТЕУ, 2018. 375 с.
10. Porter M. E. Clusters and the New Economics of Competition. *Harvard Business Review*. November-December 1998. P. 77–90.

11. Solvell O., Williams M. Building the Cluster Commons – An Evolution of 12 Cluster Organizations in Sweden 2005–2012. Stockholm: Ivory Tower Publishers, 2013. 348 p.
12. Raneta L., Kunychka M. Applying cluster analysis to studying commercial diplomacy of Ukraine. *Актуальні проблеми економіки*. 2015. № 5. С. 501–509.
13. Близначкая Е. А. Опыт изучения и преподавания многосторонней экологической дипломатии. URL: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2015/data/7065/uid42746_report.pdf
14. The Equator Principles. URL: <https://equator-principles.com/>
15. Зовнішньополітичний вимір екологічної та кліматичної політики ЄС та України: огляд та рекомендації для України / Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля», 2021. URL: <https://www.rac.org.ua/uploads/content/625/files/greendiplomacyukr.pdf>

REFERENCES

- Bliznetskaya, Ye. A. "Opyt izucheniya i prepodavaniya mnogostoronney ekologicheskoy diplomatii" [Experience in Studying and Teaching Multilateral Environmental Diplomacy]. https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2015/data/7065/uid42746_report.pdf
- Bokhan, A. V. *Ekologichna diplomatiia v interaktyvni modalnosti hlobalizatsii* [Environmental Diplomacy in the Interactive Modality of Globalization]. Kyiv: KNTEU, 2018.
- Dorsey, K. "Environmental Diplomacy / Foreign Relations and Foreign Policy, Environmental History". In *Oxford Research Encyclopedia of America*, Apr. 2016.
- Glibova, S. "Environmental diplomacy as a form of cooperation between international actors". <http://conference.nau.edu.ua/index.php/Congress/Congress2020/paper/viewFile/7852/6480>
- Moomaw, W. R. et al. "Sustainable development diplomacy: diagnostics for the negotiation and implementation of sustainable development". *Global Policy*, vol. 8, no. 1 (2017): 73-81. DOI: <https://doi.org/10.1111/1758-5899.12350>
- Porter, M. E. "Clusters and the New Economics of Competition". *Harvard Business Review*, November-December (1998): 77-90.
- Prysiazniuk, Yu., and Trofymchuk, A. "Instrumenty ekolohichnoi dyplomatii na prykladi Kytaiu" [Tools of Environmental Diplomacy on the Example of China]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia «Mizhnarodni vidnosyny»*, no. 46 (2019): 314-319.
- Raneta, L., and Kunychka, M. "Applying cluster analysis to studying commercial diplomacy of Ukraine". *Aktualni problemy ekonomiky*, no. 5 (2015): 501-509.
- Solvell, O., and Williams, M. Building the Cluster Commons – An Evolution of 12 Cluster Organizations in Sweden 2005-2012. Stockholm: Ivory Tower Publishers, 2013.
- "The Equator Principles". <https://equator-principles.com/>
- "The Sustainable Development Goals Report 2021". <https://unstats.un.org/sdgs/report/2021/The-Sustainable-Development-Goals-Report-2021.pdf>
- Tolba, M. K. *Global Environmental Diplomacy: Negotiating Environmental Agreements for the World, 1973-1992*. The MIT Press, 2008.
- Tsybuliak, A. H. "Finansovyi instrumentarii zabezpechenia mizhnarodnoi torhovelno-ekolohichnoi vzaiedodii" [Financial Instruments for Providing International Trade-and-Ecological Interaction]. *Intelekt XXI*, no. 1 (2017): 29–35. http://www.intellect21.nuft.org.ua/journal/2017/2017_1/4.pdf
- "Umweltdiplomatie im Rahmen von G7/G20 - Starkung der EU-Position in Umweltfragen". <https://www.adelphi.de/de/projekt/umweltdiplomatie-im-rahmen-von-g7g20-%E2%80%93-st%C3%A4rkung-der-eu-position-umweltfragen>
- "Zovnishnyopolitychnyi vymir ekolohichnoi ta klimatychnoi polityky YeS ta Ukrainy: ohliad ta rekomendatsii dlia Ukrainy" [The EU-Ukraine Foreign Policy Dimension of Environmental and Climate Policy: An Overview and Recommendations for Ukraine]. *Resursno-analitychnyi tsentr «Suspilstvo i dovkillia»*, 2021. <https://www.rac.org.ua/uploads/content/625/files/greendiplomacyukr.pdf>